

ORHUN YAZITLARINDAKİ İÇ CÜMLELERİN MUKAYESESİ*

Comparison of Reported Speech in Orkhon Inscriptions

Ümit HUNUTLU**

Gazi Türkiyat, Güz 2021/29: 31-59, DOI: 10.34189/gtd.29.002

Öz: Çoğu araştırmacı tarafından “iç içe birleşik cümle” kapsamında değerlendirilen iç cümleler, tek başına var olabilen bağımsız bir cümlelerin başka bir temel cümlelerin ögesi veya temel cümleye ait bir ögenin tamamlayıcısı olduğu yapılardır. Türkçede bağımsız bir cümle yeri geldiğinde bir isim gibi işlem görebilmektedir. Bu cümleler tıpkı isim gibi temel cümle içinde değişik görevler üstlenirler ve temel cümleye doğrudan veya değişik ek ve edatlar alarak bağlanırlar. İç cümlelerin çözümü ve yorumu temel cümledeki kadar önemlidir. Bu cümle yapılarının tercih edilmesinin birden fazla sebebi olabilir. İç cümlelerin temel cümle içindeki kullanım özellikleri anlatıcının fikir dünyası, karakteri ve konuşma üslubundan izler taşır. Bu çalışmada, Orhun Yazıtlarındaki iç cümleler incelenmiştir. Bu iç cümlelerin temel cümle içindeki görevleri sınıflandırılmıştır. İç cümleler, temel cümleye bağlanış şekillerine göre gruplandırılmıştır. İç cümlelerin öge dizilişleri, zaman değerleri tespit edilmiştir. Kullandıkları iç cümlelerden hareketle Bilge Kağan ve Tonyukuk’un üslupları hakkında bazı çıkarımlarda bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bilge Kağan, Tonyukuk, Orhun Yazıtları, Eski Türkçe, aktarma cümlesi, iç cümle

Abstract: Internal sentences, which most academics refer to as “nested compound sentences,” are structures in which a self-contained, independent sentence is an element of another fundamental phrase or a complement to an aspect of the main sentence. These clauses take charge just as a noun in main clauses, and these clauses are taken part in directly or by taking different affixes and postpositions. Analysis of reported speech has been as crucial as the main clause, and there can be various reasons for being chosen these sentence structures. The features of direct-indirect clauses into the main clause have the reporter’s World view, character and style. In this study, it has been examined reported speech of Orkhon Inscriptions. The tasks of these inner sentences in the main sentence are classified. Inner sentences are grouped according to how they are connected to the main sentence. The item sequences and time values of the inner sentences have been determined. Based on the inner sentences they used, some inferences were made about the styles of Bilge Kağan and Tonyukuk.

Keywords: Bilge Kağan, Tonyukuk, Orkhon Inscriptions, Old Turkish, reported speech, direct-indirect clauses

Giriş

Tonyukuk, Köl Tigin ve Bilge Kağan benggü taşları, Köktürk edebiyatının en uzun ve en mükemmel örnekleridir (Ercilasun 2008: 128). Taşlardaki dil ve üslup, edebî dile ait ifade

* Bu makale, 26-30 Eylül 2021’de 9. Uluslararası Türk Dili Kurultayı’nda sunulan yayınlanmamış bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Doç. Dr. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Rize / TÜRKİYE. umit.hunutlu@erdogan.edu.tr, orcid.org/0000-0002-1410-1203, Gönderim tarihi: 27.10.2021 / Kabul tarihi: 01.12.2021

tarzı; deyimler, atasözleri ve soyut kavramların zenginliği; alfabenin belirginleşmesi, yazı kurallarının kesinleşmesi *Orhun Yazıtlarından* çok daha eski bir kültür ve yazı dili olabileceğini kanıtlamaktadır (Aksan 2003: 33-100; Alyılmaz 2005: 4).

Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası ve Türk askerî dehasının, Türk askerlik sanatının esaslarını bulabileceğimiz (Ergin 2000: XIV-XV) bu yazıtların dil hususiyetlerinin çözümünde şu temel bilgiler göz önünde tutulmalıdır:

Köl Tigin Yazıtı

Kutluk Kağan'ın oğlu ve Bilge Kağan'ın küçük kardeşi olan Köl Tigin'in ölümü üzerine Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir. Bu yazıtta Bilge Kağan'ın "yalın ve keskin üslubu, hükümdarâne eda ve ihtişamlı hitap tarzı" ile karşılaşılmaktadır. Birinci Köktürk Kağanlığının yükseliş dönemi, zayıflayıp Çin'e tutsak oluşu, Çin esaretinden nasıl kurtuldukları ve Köl Tigin'in kahramanlıklarla dolu hayatı anlatılmaktadır.

Bilge Kağan'ın ağzından, kardeşinin ölümünden duyduğu üzüntüyü dile getiren sözlerin yer aldığı bu yazıt, Bilge Kağan tarafından 21 Ağustos 732 tarihinde diktirilir ve çevresiyle birlikte bir anıt mezar hâline getirilir (Ölmez 2012: 37-38). Bilge Kağan özellikle Köktürk tarihinde Çinlilerle olan münasebetler üzerinde durur ve gelecek nesillere nasihatler verir.

Bilge Kağan Yazıtı

Bu yazıt, Kutluk Kağan'ın oğlu ve Tonyukuk'un damadı olan Bilge Kağan 25 Kasım 734'te ölünce 24 Eylül 735'te, Bilge Kağan'ın oğlu Teñri Kağan tarafından diktirilmiştir (Ercilasun 2008: 133). Bu anıtın da büyük bir kısmının hazırlatıcısı Bilge Kağan'dır (Tekin 2010: 8).

Bilge Kağanın yeğeni Yolluğ Tigin, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarını taş üzerine kazıyan kişidir. Muhtemelen Bilge Kağan, metinleri önceden hazırlamış ve Prens Yolluğ Tigin'e teslim etmiştir (Tekin 2003b: 14). Bu sebeple Bilge Kağan'ın ölümünden önce, adına diktirilecek anıt için yazılı metni hazırlatmış olduğu tahmin edilmektedir.

Tonyukuk Yazıtı

Tonyukuk, 682'de Kutluk Kağan'la birlikte II. Göktürk devletinin kuruluşunda gayret gösteren büyük bir devlet adamıdır. Devletin kuruluşundan Kapgan Kağan ve Bilge Kağan zamanlarına kadar devlet hizmetinde bulunur (Ölmez 2012: 161; Orkun 2011: 99).

Bengü taşa Türk milletinin Çin tutsaklığından kurtuluşu ve İlteriş Kağan zamanı ile Kapgan Kağan'ın ilk yıllarında Köktürklerin Oğuzlarla, Kırgızlarla, Türgişlerle ve Çinlilerle yaptığı savaşlar anlatılmakta; bütün bu olaylarda Tonyukuk'un rolü kendi

ağzından aktarılmaktadır. Yazıtların 725'te diktirildiği tahmin edilmektedir (Alyılmaz 2005: 184; Sertkaya 1995: 115-116.; Ercilasun 2008: 129; Tekin, 2003b: 13).

1. İç Cümle / Yapıca Bağımsız Yan Cümle

Yapıca bağımsız yan cümleler / iç cümleler, çoğu araştırmacı tarafından "iç içe birleşik cümle"nin bir unsuru olarak görülür. Bunlar, tek başına var olabilen bağımsız bir cümlenin başka bir temel cümlenin ögesi veya temel cümleye ait bir ögenin tamamlayıcısı olduğu yapılardır. Daha çok aktarma cümlelerinde tercih edilen bu yapının nitelikleri ve temel cümleye dâhil olma durumu art zamanlı ve eş zamanlı farklılıklar taşımaktadır. İç cümlenin temel cümle içindeki kullanım özellikleri anlatıcının fikir dünyası, karakter ve konuşma üslubundan izler taşır. Bu yan cümleler tıpkı isim gibi temel cümle içinde değişik görevler üstlenirler (Daşdemir 2015: 181). Temel cümleye doğrudan veya değişik ek ve edatlar olarak bağlanırlar.

Yargı kavramı, birleşik cümleye yaklaşımda farklı görüşlerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur (Ercilasun 2009: 169). Karahan; tek yargı görüşünden hareketle iç içe birleşik cümleleri basit cümle olarak değerlendirir ve şu açıklamaları yapar: "Cümle, yüklem üzerine kurulur ve onun etrafında genişler. Unsurlar, yapılan ne olursa olsun -kelime, kelime grubu veya cümle- yüklem tamamlayıcısıdır ve isim değerindedir. "Ayşe 'Okula gideceğim.' dedi." cümlesindeki "okula gideceğim" sözü de yapıca cümle olmasına rağmen, bir isim değerindedir ve yüklem tamamlayıcısıdır. Cümleyi "Ayşe şunu dedi." şekline çevirsek, değişen sadece nesnenin yapısı olacaktır; cümle, cümle olma özelliğini devam ettirecektir." (2000: 20).

Karaağaç, Özkan ve Sevinç; bu cümlelerden "İç İçe Birleşik Cümleler" başlığı altında söz eder ancak temel cümlenin yüklemine "demek, saymak, zannetmek, farz etmek, bilmek, görmek" gibi fiillerle sınırlandırır (Karaağaç 2009: 198; Özkan vd. 2008: 163). Bu özellik yapıca bağımsız yan cümlelerin sadece bir yönünü teşkil eder. Aydın, bu kategorideki yan cümleleri "Çekimli Eylemli Yan Tümceler" başlığı altında değerlendirir ve bu grubu "dilek ve koşul bildiren yan tümceler, temel tümceye ki bağlacıyla bağlanan yan tümceler, soru ekiyle temel tümceye bağlanan yan tümceler, ilgeçli yan tümce, değil olumsuzluk koşacıyla temel tümceye bağlanan yan tümceler, ikilemeli yan tümce, kalıplaşmış yan tümce" başlıkları altında değerlendirerek şart yan cümleleri ve açıklama yan cümlelerinden de "çekimli eylemli yan cümleler" olarak bahseder (Aydın 2004: 29-55).

Daşdemir; bu yapıya ilk dikkat çeken A. N. Kononov ve bu yan cümlelere "Alt Alta Bağlam Cümlesi" başlığı altında değinen Banguoğlu'nun yaklaşımlarından hareketle, çoğu dilci tarafından "iç içe birleşik cümle" olarak dar kapsamda değerlendirilen bu kuruluşlara farklı bir açıdan yaklaşır. Yapıca bağımsız yan cümleleri isim, tümlec ve zarf göreviyle kullanılanlar şeklinde gruplandırır (2015: 134 - 145).

Biz bu çalışmada bağımsız bir cümlelerin başka bir cümlelerin ögesi konumunda olduğu iç cümleleri değerlendirdik. Bu iç cümleler, genellikle aktarma cümlesi olarak karşımıza çıkmaktadır ve cümle içinde bir isim gibi işlev görmektedir (Karahan 2010: 45, 64). Bazen doğrudan, bazen de bir son çekim edatıyla yükleme bağlanmaktadır.

Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları, Bilge Kağan'ın ifadelerini taşıdığı için bu incelemede bir eser gibi düşünülerek iç cümlelerle ilgili ortak bir çözümleme ve değerlendirme geliştirilmiştir. Aynı çözümleme ve değerlendirme Tonyukuk Yazıtları için de yapıldıktan sonra bu iki şahsiyetin tercih ettiği iç cümleler farklı yönlerden mukayese edilmiştir. Kullandıkları iç cümlelerden hareketle üslupları hakkında bazı çıkarımlarda bulunulmuştur.

Orhun Yazıtlarında iç cümleler üç şekilde aktarılmıştır:

((İC) + edat + TC)

((İC) + TC)

(İC'nin söyleyenini belirten ön cümle + İC + [edat] + TC)

2. Orhun Yazıtlarında İç Cümleler / Yapıca Bağımsız Yan Cümleler

2.1. ((İç cümle)+ Edat + Temel Cümle) Kuruluşu

İsim görevli yapıca bağımsız yan cümleler olarak değerlendirilebilecek bu cümlelerde edat öncesindeki cümle tıpkı bir isim gibi işlev görmektedir. *Orhun Yazıtlarında* isim göreviyle kullanılan yapıca bağımsız yan cümlelerin edatlar önünde kullanımı oldukça yaygındır. /+ tiyin/ ve /+ tip/ önündeki yan cümleler, bu edatlarla birleşirler ve edatlar öncesindeki isim gibi işlev görür (Karahan 2010: 64). Bu yan cümleler "tiyin/tep" edatına eksiz bağlanırlar (Üstünova 2012: 316).

/+ **tiyin**/, "te-" fiiline getirilen zarf-fiil eklerinin kalıplaşmasıyla oluşmuş edatlardandır (Korkmaz 2005: 226). Bu edatlarla kullanılan bağımsız yan cümleler; temel cümleyi tarz, durum, hedef, sebep gibi değişik anlamlarla tamamlamaktadır.

2.1.1. İç Cümle + Tiyin / Tip ile Oluşturulan Durum / Tarz Anlamı

/+ Tiyin/ ve / tip/ bağımsız yan cümleden sonra gelerek temel cümlelerin durum veya tarzını göstermektedir (Tekin 2003a: 2014). İç cümleleri "diye veya diyerek" anlamlarıyla temel cümleye bağlarlar.

İC + *tiyin* yapısı, Tonyukuk Yazıtlarında 6 kez tercih edilmiştir. Tonyukuk akıl yürüttüğü, düşündüğü, söylediği; tarihten aktardığı alıntıları belirtmek için bu cümlelere başvurmuştur. Bilge Kağan'ın iç cümlelerinde ise bu yapı ve görevde 2 örneğe rastlanmıştır. Bilge Kağan bu yapıyı genellikle **hedef / sebep** açıklamalarında tercih etmiştir.

Tespit edilen durum veya tarz anlamı taşıyan iç cümlelerde bir örnek dışında temel cümleyle öge ortaklığı bulunmamaktadır.

ig(i)d(e)y(i)n tiy(i)n s(a)k(i)nt(i)m. Besleyeyim diye düşündüm. **BK D 35**

(İC öznesi ben, TC öznesi ben)

t(a)şra yor(i)yur tiy(i)n kü (e)ş(i)d(i)p b(a)lık(a)k(i) t(a)gık(m)ş t(a)gd(a)k(i) in(m)iş tir(i)l(i)p y(e)tm(i)ş (e)r bolm(i)ş. (İlteriş) **başkaldırıyor diye** haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehre) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar. **KT D 12/ BK D 10-11**

(İç cümle öznesi İlteriş, bağlı olduğu cümle öznesi onlar)

tor(u)k bük(a)lı s(e)m(i)z bük(a)lı ır(a)kda b(i)ls(e)r **s(e)m(i)z bûka tor(u)k bûka** t(e)y(i)n bilm(e)z (e)rm(i)ş t(e)y(i)n (a)nça s(a)k(i)nt(i)m. (İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilecek olsa (**hangilerinin**) **semiz (hangilerinin) zayıf boğa (olduğunu)** bilmezmiş diye öylece düşündüm. **T(1.) B 5-6**

(İC öznesi o (buka), TC öznesi insanlar (onlar))

(türük bod(u)n(u)g öt(ü)k(e)n y(i)r(i)g koonm(i)ş t(i)y(i)n (e)ş(i)d(i)p b(i)r(i)yeki bod(u)n kuur(i)y(a)k(i) öñr(e)ki bod(u)n k(e)lti. (**Türk halkı**) **Ötüken toprağına yerleşmiş.**" diye haber alıp güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki ve doğudaki halklar (üzerimize) geldiler. **T(1.) G 10**

(İC öznesi Türk halkı, TC öznesi onlar (diğer halkalar))

kögm(e)n yolu bir (e)rm(i)ş tum(i)ş t(i)y(i)n (e)ş(i)d(i)p bu yol(u)n yoris(a)r y(a)r(a)m(a)çı t(e)d(i)m. "**Köğmen yolu bir imiş, (o da) kapanmış.**" diye işitip "Bu yoldan yürüsek iyi olmayacak." dedim. **T(1.) D 6**

(İC öznesi Köğmen yolu, bağlı olduğu cümlelerin öznesi ben (diğer halkalar))

ol(ur)(u)ñ t(i)y(i)n t(e)m(i)ş. "**Oturun.**" diye söylemiş **T(1.) 10**

(İC öznesi siz, bağlı olduğu cümlelerin öznesi o)

tor(u)k bük(a)lı s(e)m(i)z bük(a)lı ır(a)kda b(i)ls(e)r s(e)m(i)z bûka tor(u)k bûka t(e)y(i)n bilm(e)z (e)rm(i)ş t(e)y(i)n (a)nça s(a)k(i)nt(i)m. (İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilecek olsa (**hangilerinin**) **semiz (hangilerinin) zayıf boğa (olduğunu)** bilmezmiş diye öylece düşündüm. **T(1.) B 5-6**

(İC'nin öznesi "kimse" (insanlar), bağlı olduğu cümlelerin öznesi ben)

/Ti-p/ ifadesi bazı cümlelerde "diyerek" anlamını taşımakta, bazı cümlelerde ise "diye" edatı özelliği göstermektedir. Yan cümleler belirlenirken bu anlama dikkat edilmiştir. *Tip* ifadesinin *diye edatı* olarak görev yaptığı örneklerde, aktarma yan cümlelerinde dolaylı bir anlatım (Gabain 2007: 126); "*diyerek*" zarf-fiil olarak görev

yaptığı örneklerde ise aşağıda görüldüğü gibi doğrudan anlatım mevcuttur. /Tip/ ifadesine bağlanan bu yapılar Bilge Kağan tarafından daha çok tercih edilmiştir:

ır(a)k (e)rs(e)r y(a)bl(a)k (a)gı birür y(a)guk (e)rs(e)r (e)dgü a)gı birür tip (a)nça boşgurur (e)rm(i)ş. (Çinliler, bir halk) uzak(ta yaşıyor) ise, kötü hediyeler verir, yakın(da yaşıyor) ise iyi hediyeler verir.” deyip öyle akıl verirler imiş. KT G 7/ BK K 5

(İC öznesi onlar (Çinliler), TC öznesi onlar (kötü niyetli kimseler))

(e)ki ş(a)d ul(a)yu in(i)ygün(ü)m ogl(a)n(ı)m b(e)gl(e)r(i)m bod(u)n(u)m közi k(a)şu y(a)bl(a)k bolt(a)çı tip s(a)k(i)nt(i)m. İki Şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri kaşları berbat olacak deyip düşündüm. KT K 11

(İC öznesi iki Şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri kaşları, TC öznesi ben)

bir(i)ye k(a)rluk bod(u)n t(a)pa süle tip tud(u)n y(a)mt(a)r(ı)g it(tı)m b(a)rdı. Güneye Karluk halkına doğru sefer et diyerek Tudun Yamtar'ı gönderdim, gitti. BK D 40¹

(İC öznesi sen, TC öznesi ben)

[k(a)ra bod(u)n] **k(a)g(a)n(ı)m k(e)lti** tip ög[(i)r(i)p s(e)b(i)nti. Avam halkı “Hakanım geldi.” diye kıvanıp sevindi. BK D 41²

(İC öznesi kağanım, TC öznesi o (avam halkı))

2.1.2. İç Cümle + Tiyin Edatıyla Oluşturulan Görelilik Anlamı

Temel cümledeki yargının ne uyarınca, neye göre gerçekleştiğini ifade etmektedir. Tonyukuk Yazıtlarında rastlanan bu cümlede akıl ve mantığa dayalı bir çıkarımla karşılaşılmaktadır.

Bir örnekte /+ tiyin/ edatı geldiği İC'ye görelilik anlamı kazandırmıştır. Temel cümleyle özne ortaklığı bulunmayan bu cümlede, vasıta görevli zarf olan “ol yol(u)n” ifadesi iç ve dış cümle arasında ortaktır.

añar (a)yt(ı)p **bir (a)tl(i)g b(a)rm(i)ş** t(e)y(i)n ol yol(u)n yorıs(a)r unç t(e)d(i)m. Ona sorup “Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüeyebiliriz.” dedim. T(1.) D 7

(İC öznesi bir atlı, bağlı olduğu cümlelerin öznesi biz)

¹ Bu cümlede “ti-p” ifadesi *diyerek* anlamında kullanılmıştır. “Güneye Karluk halkına doğru sefer et.” diyerek Tudun Yamtar'ı gönderdim, gitti.” Eğer ifademiz “diye” edatı görevinde olsaydı: “Güneye Karluk halkına doğru sefer et(sin) **diye** Tudun Yamtar'ı gönderdim, gitti.” şeklinde olurdu.

² Eğer bu yan cümle sebep ifadesi şeklinde verilmiş olsaydı ti-p edat görevi üstlenecek ve cümle şöyle aktarılacaktı: [k(a)ra bod(u)n] **k(a)g(a)n(ı)m k(e)lti** tip ög[(i)r(i)p s(e)b(i)nti.

2.1.3. İç Cümle + Tiyin / Tip Edatıyla Oluşturulan Hedef / Maksat Anlamı

Orhun Yazıtlarında hedef / maksat anlamı, /İC + tiyin/ yapısının en yaygın kullanımınıdır. Temel cümleyle öge ortaklığı taşıyan bu iç cümlelerin tamamı, istek/emir kipiyle çekimlenmiştir. Bu görev ve anlamdaki iç cümlelerin tamamı Bilge Kağan'a aittir. Aktarılan ifadeden sonra /tip/ ifadesinin kullanıldığı cümlelerin tamamı da Bilge Kağan'a aittir. Bilge Kağan bu cümlelerde halkına neyi, niçin yaptığını izah eder. Tonyukuk'un iç cümlelerinin aktarılmasında "İC + tip" yapısına rastlanmamıştır.

bod(u)n(u)g ig(i)d(e)y(i)n tiy(i)n yır(ı)g(a)ru og(u)z bod(u)n t(a)pa ilg(e)rü kıt(a)n t(a)t(a)bı bod(u)n t(a)pa bir(i)g(e)rü t(a)bg(a)ç t(a)pa ul(u)g sü (e)ki y(e)g(i)rmi sül(e)d(i)m.... sün(ü)şd(ü)m. **Halkı besleyeyim** diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtay (ve) Tatabí halklarına doğru, güneyde Çin'e doğru on iki kez büyük ordu sevk ettim....savaştım. **KT D 28/ BK D 23**

(İC öznesi ben, bağlı olduğu cümlelerin öznesi ben)

og(u)z bo[d(u)n....]d **ıdm(a)yın** tiy(i)n sül[(e)d(i)m.] Oğuz halkı [.....] **göndermeyeyim** diye sefer ettim. **BK D 35**

(İC öznesi ben, bağlı olduğu cümlelerin öznesi ben)

(a)nı (a)ń(t)(a)y(i)n tip sül(e)d(i)m. **Onları korkutayım** diye sefer ettim. **BK D 41**

(İC öznesi ben, bağlı olduğu cümlelerin öznesi ben)

Aşağıdaki örneklerde temel cümle ve yan cümle arasında herhangi bir öge ortaklığı yoktur. Ancak ilk örnekte *tiyin* edatı alarak sıralanmış iki yan cümlede özne ortaklığı mevcuttur.

türük bod(u)n yook bolm(a)zun tiy(i)n bod(u)n bolçun tiy(i)n [k(a)ñım ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n(ı)g ög(ü)m ilbilge k(a)t(u)n(u)g t(e)ñri töp(ü)sinte tut(u)p yüg(e)rü kötürm(i)ş (e)r(i)nç. **Türk halkı yok olmasın** diye **halk olsun** diye, babam [olan] İlteriş Hakanı (ve) annem [olan] İlbilge Hatun'u göğün tepesinden tutup (daha) yukarı kaldırdılar şüphesiz. **KT D 11/ BK D 10**

(İC öznesi Türk milleti, bağlı olduğu cümlelerin öznesi Tanrı)

(e)çüm(i)z (a)pam(i)z tutm(i)ş yir sub idis(i)z bolm(a)zun tiy(i)n (a)z bod(u)n(u)g it(i)p y(a)r[(a)t(i)p....) **Atalarımızın dedelerimizin zaptettiği yurt sahihsiz olmasın** diye Az halkını düzene sokup örgütleyerek....) **KT D 19/ BK D 16**

kögm(e)n yir sub id(i)s(i)z k(a)[ı]m(a)zun tiy(i)n az kırk(ı)z bod(u)n(u)g <i[tip]> y(a)r(a)t(i)p k(e)lt(i)m[(i)z s]ün(ü)şd(ü)miz. **Kögmen ülkesi sahihsiz kalmasın** diye Az ve Kırgız halklarını düzene sokup örgütleyip geldik ve savaştık. **KT D 20/ BK D 17**

(İC öznesi Kögmen ülkesi, bağlı olduğu cümlelerin öznesi biz)

türük bod(u)n(u)g (a)tı küsi yok bolm(a)zun tiy(i)n k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n(ı)g ög(ü)m k(a)t(u)n(u)g köt(ü)rm(i)ş t(e)ñri il bir(i)gme t(e)ñri **türük bod(u)n (a)tı küsi yok bolmaz(u)n** tiy(i)n öz(ü)m(i)n ol t(e)ñri] k(a)g(a)n ol(u)rtdı (e)r(i)nç. Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, **Türk halkı(nın) adı sanı yok olmasın** diye, beni o Tanrı hakan (olarak tahta) oturttu, hiç şüphesiz. **KT D 25- 26/ BK D 20-21**

(İC öznesi Türk milleti, bağlı olduğu cümlelerin öznesi Tanrı)

k(a)ñ(ı)m(ı)z (e)çim(i)z k(a)z[g(a)nm(i)ş bod(u)n (a)tı küsi yok bolm(a)zun tiy(i)n türük bod(u)n üçün tün ud(ı)m(a)d(ı)m künt(ü)z ol(u)rm(a)d<(ı)m> **Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın** diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmam. **KT D 26- 27/ BK D 22**

(İC öznesi Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı, bağlı olduğu cümlelerin öznesi ben)

sogd(a)k bod(u)n it(e)yin tiy(i)n yinçü üg(ü)z k(e)çe t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka t(e)gi sül(e)d(i)m(i)z. **Soğdak halkını düzene sokayım** diye İnci (Sır Derya) ırmağını geçerek Demir Kapı'ya kadar sefer ettik. **KT D 39**

(İC öznesi ben, bağlı olduğu cümlelerin öznesi biz)

Aşağıdaki örnekte bağımsız yan cümle, sıfat-fiil yan cümlesi içinde yer almış ve sıfat-fiil yan cümlesinin zarfı olmuştur.

türük bod(u)n(u)g (a)tı küsi yok bolm(a)zun tiy(i)n k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n(ı)g ög(ü)m k(a)t(u)n(u)g köt(ü)rm(i)ş t(e)ñri il bir(i)gme t(e)ñri... **Türk halkının adı sanı yok olmasın** diye, babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı... **KT D 25- 26/ BK D 20-21**

(İC öznesi Türk halkının adı sanı, bağlı olduğu cümlelerin öznesi ben)

2.1.4. İç Cümle + Tiyin Edatıyla Oluşturulan Karşıtlık Anlamı

Orhun Yazıtlarında İC + tiyin ifadesiyle oluşan bazı yapılarda temel cümlelerin eylemine yönelik bir karşıtlık anlamı mevcuttur. Çoğunlukla Tonyukuk'ta rastlanan bu yapıların kıyas ve karşıtlığa elverişli olduğu görülmektedir.

Tonyukuk bu cümlelerle kendi zihni yapısının izlerini barındırmaktadır. Karşıtlık, karşıt olma, zıtlık, var olan olumsuz duruma karşı koyuş onun karakteri olmalıdır. Bir durumda karşıt tavır sergileme gücün, kararlılığın ve kendine güvenin bir işaretidir. Bu karşıt koyuş Türk milletini Kutluk Kağan'la birlikte Çin esaretinden kurtarmasında, kendini haklı gördüğünde Kapgan Kağan'ın emrine karşı çıkmasında da kendini gösterir.

Tonyukuk karşıtlık anlamı içeren bu iç cümlelerini kısa, bir kelimelelik cümlelerden oluşturmuştur. Aşağıdaki örnekte, “üküş” ifadesi sonundaki ek-fiil işaretlidir (Gemalmaz 2010: 275-279).

t(e)ñri y(a)r(ı)k(a)duk üç(ü)n **üküş** t(e)y(i)n korkm(a)d(ı)m(ı)z. Tanrı buyurduğu için (**düşman**) **çok** diye korkmadık. **T(2.) B 5-6**

(İC öznesi o (düşman), bağlı olduğu cümlelerin öznesi biz)

üküş [er-ür ol] t(e)y(i)n, (a)z [er-ür biz] t(e)y(i)n şeklinde eksilteli ifadeler söz konusudur.

üküş t(e)y(i)n n(e)ke korkur biz? (**Düşman**) **çok** diye niye korkuyoruz? **T(2.) B 3-4**

(İC öznesi o (düşman), bağlı olduğu cümlelerin öznesi biz)

(a)z t(e)y(i)n ne b(a)s(ı)n(a)l(ı)m? **Azız** diye niye yenilelim? **T(2.) B 3-4**

(İC öznesi biz, bağlı olduğu cümlelerin öznesi biz)

2.1.5. İç Cümle + Tiyin / Tip Edatıyla Oluşturulan Sebep Anlamı

Bağımsız cümleye gelen /+ tiyin/ edatı sebep görevli yapıca bağımsız yan cümleler oluşturmaktadır. Bu yan cümleler, temel cümleyle öge ortaklığı taşımamaktadır. Bilge Kağan'ın sebep cümleleri yine olaylar karşısındaki izahlarını yansıtmaktadır. Bu cümleler halkına karşı bir hesap veriş ifadeleridir.

(a)rk(ı)ş idm(a)z tiy(i)n sül(e)d(i)m. **Kervan göndermiyor** diye sefer ettim. **BK D 25**

(İC öznesi o (düşman), bağlı olduğu cümlelerin öznesi ben)

y(a)l(a)b(a)çı (e)dgü s(a)bı öt(ü)gi k(e)lm(e)z tiy(i)n y(a)yın sül(e)d(i)m. **Elçisi, iyi haberi ve rica(lar)ı gelmiyor** diye yazın sefer ettim. **BK D 39**

(İC öznesi elçisi, iyi haberi ve rica(lar)ı, bağlı olduğu cümlelerin öznesi ben)

Aşağıdaki örnekte bağımsız cümleye gelen “tip” ifadesi iç cümleye sebep anlamı kazandırmıştır. Bir aktarma cümlesi şeklinde verilen bu yan cümle temel cümlelerin sebebini göstermektedir.

y(a)d(a)g y(a)b(ı)z boltı tip (a)lg(a)lı k(e)lti. “**(Türklerin) piyadesi bozuldu.**” diye (bizi) zapt etmek üzere (üzerimize) geldi. **BK D 32**

2.2. ((İç Cümle)+Temel Cümle) Kuruluşu

Bu kuruluşta iç cümleler bağlı bulunduğu cümleye herhangi bir edat veya eke ihtiyaç duymadan doğrudan bağlanmaktadır. Bağlı buldukları cümlelerin bir ögesi konumundaki bu iç cümleler aktarma ifadesine elverişli olanlar bağlı bulunduğu cümleye nesne göreviyle bağlananlardır. Hâl, karşıtlık, kıyaslama, sebep vb.

anamlarla temel cümleyle bağ kuran yapılar bu çalışma kapsamının dışında tutulmuştur.³ Çünkü bu iç cümleler bir aktarma cümlesi niteliği taşımamaktadır.

Temel cümleyle veya başka bir yan cümleyle herhangi bir ek/ edat almadan nesne göreviyle bağlanan bağımsız yapı cümlelerdir. *Orhun Yazıtlarında* karşılaştığımız bu tarz yan cümlelerin tamamı aktarma cümlelerinden oluşmaktadır.

Yazıtlarda yer alan bu özellikteki elli yan cümleden kırkı doğrudan “*ti-*” fiiline bağlanan aktarma cümlesidir. Aktarma yan cümlelerinin büyük bir bölümü temel cümleyle bağlanmıştır. Bu cümlelerden 42’si Tonyukuk Yazıtlarında yer almaktadır.

Bilge Kağan, aktarma cümlelerinde “bağımsız cümle + edat” yapısını daha çok tercih etmiştir. Tonyukuk ise iki aktarma şeklini de kullanmakla beraber “aktarılan cümle (N) + yüklem” yapısını daha çok tercih etmiş ve olay akışı içinde **casus, elçi ve kağanın** sözlerini bu yapıyla aktarmıştır. Ayrıca, kendi ifadelerini taşıyan 6 cümleyi bu yapıda vermiştir. Bu altı aktarma cümlesinin bağlı olduğu temel cümleler “... **dedim**” yüklemine taşımaktadır. Bu cümleler, önemli kararların alındığı **mukayese ve mantık** çerçevesinde verilen kararları içermektedir:

k(a)g(a)n mu kış(a)yın tidim. “(Bunu) kağan mı yapayım?” dedim. T(1.) B 5

[(i)lk kırk(ı)zk]a sü[(e)s](e)r [y(e)g (e)r]m(i)ş t(e)d(i)m. “İlk Kırgızlara doğru ordu sevk etsek [bu] iyi olur.” dedim. T(1.) D 6

kögm(e)n yolu bir (e)rm(i)ş tum(ı)ş t(i)y(i)n (e)ş(i)d(i)p **bu yol(u)n yoris(a)r y(a)r(a)m(a)ç(ı) t(e)d(i)m. “Köğmen yolu bir imiş, (o da) kapanmış.” diye işitip “Bu yoldan yürüsek iyi olmayacak.” dedim. T(1.) D 6**

añar (a)yt(ı)p **bir (a)t(ı)g b(a)rm(ı)ş t(e)y(i)n ol yol(u)n yoris(a)r unç t(e)d(i)m. Ona sorup “Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz.” dedim. T(1.) D 7**

[sü] (a)t(ı)g t(e)d(i)m. “(Orduyu) atlandırın!” dedim. T(1.) K 1

Tonyukuk’un seçtiği bu cümle yapısı uzun aktarmalara elverişlidir. Olayları ve tarihî şahsiyetlerin konuşmalarını uzun sıralı cümlelerle vermiştir. Bilge Kağan ise ifadelerinde sıfat-fiil ve zarf-fiil yapılarını daha çok tercih etmiştir. 56 sıfat-fiil ve 150 civarında zarf-fiil yan cümlesi kullanmıştır. Tonyukuk ise 20 sıfat-fiil ve 74 zarf-fiil yan cümlesi kullanmıştır. Bilge Kağan’ın bu cümle yapılarını tercih etmesi aktarma cümlelerinin daha az olmasını sağlamıştır. Onun aktarma cümleleri daha çok fiilimsi grupları içinde yer almıştır. Tonyukuk’un olay anlatımında seçtiği bazı aktarma cümleleri sıralı cümleler hâlinindedir. Bu yapılarda 10 kadar cümlelerin “dedim” fiiline bağlandığı görülmektedir:

b(e)n (a)nça t(e)r m(e)n b(e)n bilge tunyukuk (a)ltun yış(ı)g (a)şa k(e)lt(i)m(i)z (e)rt(i)ş üg(ü)z(ü)g k(e)çe k(e)lt(i)m(i)z k(e)lm(i)şi (a)lp tidi tuym(a)dı t(e)ñri um(a)y

³ Bu yapılar ayrı bir çalışmada sunulacaktır.

ıdu(y) sub b(a)sa b(e)rti (e)r(i)ñç n(e)ke t(e)z(e)r biz üküş t(e)y(i)n n(e)ke korkur biz (a)z t(e)y(i)n ne b(a)s(i)n(a)l(i)m t(e)g(e)l(i)m tid(i)m. / “Ben şöyle diyorum, ben Bilge Tonyukuk: Altay dağlarını aşarak geldik, İrtiş ırmağını geçerek geldik. (Buralara kadar) gelenler “(Geliş) zor(du)!” dediler, (ama pek de zorluk) hissetmediler. Galiba, Tanrı Umay, kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler. Niye kaçıyoruz? (Düşman) çok diye niye korkuyoruz? Azız diye niye yenilelim? Saldıralım!” dedim. T(2.) B 3-4⁴

İki şahsiyet arasındaki bu cümle kuruluşu ayrılıklarında nesil farkı, eğitim seviyesi ve zihni işleyiş etkili olmalıdır. Bilge Kağan karma cümle kuruluşlarını daha çok tercih etmiştir. Bu cümleler onun hitabet kabiliyetini ve işlenmiş devlet dilini iyi kullandığını göstermektedir (Tezcan 2017:1275). Tonyukuk ise bir tarihçi titizliğiyle olayları aktarma cümleleriyle sunmaktadır. O, iç cümleleri daha çok kullanmış ve iç cümlelerin aktarımında ((İC)+TC) kuruluşunu daha çok tercih etmiştir. Bu yapının doğrudan anlatıma elverişli olduğu açıktır. Tonyukuk bu sayede anlatımda daha nesnel davranmaya çalışır.

Tonyukuk’un iç cümlelerinde 2. ve 3. şahıs emir/istek kipleri kullanması, askeri bir disiplinlin ürünüdür. Onun iç cümlelerindeki emir çekimi Bilge Kağan’ın bu tarz cümlelerinden oldukça fazladır.

Bu başlık altında değerlendirdiğimiz Orhun Yazıtlarında aktarma cümlelerinin temel niteliklerinden biri de temel cümleye mi yoksa başka bir yan cümleye mi bağlandıklarıdır. Aşağıda sunulan örneklerde nesne görevli iç cümlenin doğrudan temel cümleye bağlandığı görülmektedir. Bu cümle kuruluşunu Tonyukuk daha çok tercih etmiştir. Tek cümleden oluşan aktarma yan cümlelerinin, birinci cümle dışında, hiçbirinde temel cümleyle özne ortaklığı bulunmamaktadır. Bu cümlelerin tamamı Tonyukuk’a aittir:

k(a)g(a)n mu kış(a)yın tidim. “(Bunu) kağan mı yapayım?” dedim. T(1.) B 5

iç(i)kdük üç(ü)n t(e)ñri öl t(e)miş (e)r(i)ñç. (Türk halkı yeniden) bağımlı olduğu için Tanrı “Öl!” demiş olmalı. T(1.) B 3

k(e)lm(i)şi (a)lp tidi tuym(a)dı. (Buralara kadar) gelenler “(Geliş) zor(du)!” dediler, (ama pek de zorluk) hissetmediler. T(2.) B 3-4

(a)yg(i)l tidi (a)y(i)gması b(e)n (e)rt(i)m bilge tonyukuk. “Söyle!” dedi, söyleyeni (sözcüsü) ben oldum, Bilge Tonyukuk. T(1.) B 5

⁴ Yazıtlarda “te-” fiiline bağlanan tek kelimelik cümleler yanında, sayfalar dolusu bağımsız yapı iç cümleler de vardır. Bu sebeple bağımsız yapı yan cümlelerin sıralandığı uzun cümle örneklerinden özel kuruluşları olanlara yer verilmiştir.

kör(ü)g s(a)bı (a)nt(a)g tok(u)z og(u)z bod(u)n üze k(a)g(a)n ol(u)rtı tir. Casus(un) sözleri şöyle (idi): “Dokuz Oğuz halkı üzerine (bir) kağan tahta çıktı.” diyor. T(1.) G 2

ol (e)ki kişi b(a)r (e)rs(e)r sini t(a)bg(a)ç(i)g ölürt(e)çi tir m(e)n. O iki kişi var oldukça, sizi, Tabgaç'ı öldürecek tir derim. T(1.) G 3-4

[ol (e)ki kişi b(a)r (e)rs(e)r] öñre kıt(a)ñ(i)g öl(ü)rt(e)çi tir m(e)n. [O iki kişi var oldukça] doğuda Kıtayları öldürecek tir derim; T(1.) G 3-4

[ol (e)ki kişi b(a)r (e)rs(e)r] bini og(u)z(u)g öl(ü)rt(e)çi tir m(e)n. [O iki kişi var oldukça] bizi, Oğuzları öldürecek tir, derim. T(1.) G 3-4

köñl(ü)ñçe ud(u)z t(e)di. “Gönlünce sevk et!” dedi. T(1.) G 8

ol üç k(a)g(a)n ögl(e)s(i)p altun yış üze kab(i)ş(a)l(i)m t(e)m(i)ş. O üç kağan birbirine akıl danışıp “Altay dağları üzerinde buluşalım.” demişler. T(1.) D 3

öñre türük k(a)g(a)ng(a)ru sül(e)l(i)m t(e)m(i)ş. Doğu Türk kağanına doğru ordu sevk edelim, demiş. T(1.) D 3

b(e)n(i)ñ bod(u)n(u)m (a)nta (e)rür t(e)m(i)ş. “Benim milletim oradadır.” demiş. T(1.) D 4

[türük bod(u)nı y(e)me] b(u)lg(a)ñç [ol] t(e)m(i)ş. “Türk halkı kargaşa içinde(dir).” demiş. T(1.) D 5

og(u)zı y(e)me t(a)rk(i)ñç ol t(e)m(i)ş. “Oğuzları (da) yine huzursuzdur.” demiş. T(1.) D 5

[(i)lk kırk(i)zk]a sül(e)s(e)r [y(e)g (e)r]m(i)ş t(e)d(i)m. “İlk Kırgızlara doğru ordu sevk etsek [bu] iyi olur.” dedim. T(1.) D 6

kögm(e)n yolu bir (e)rm(i)ş tum(i)ş t(i)y(i)n (e)s(i)d(i)p bu yol(u)n yoris(a)r y(a)r(a)m(a)çı t(e)d(i)m. “Köğmen yolu bir imiş, (o da) kapanmış.” diye işitip “Bu yoldan yürüseğ iyi olmayacak.” dedim. T(1.) D 6

añar (a)yt(i)p bir (a)tl(i)g b(a)rm(i)ş t(e)y(i)n ol yol(u)n yoris(a)r unç t(e)d(i)m. Ona sorup “Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz.” dedim. T(1.) D 7

[sü] (a)tl(a)t [t(e)d]i(m). “(Orduyu) atlandırın!” dedim. T(1.) K 1

buñ(a)d(i)p k(a)g(a)n y(e)lü kör t(e)m(i)ş. Sıkılıp kağan “Sürün atları!” demiş. T(1.) K 2

öñdün k(a)g(a)ng(a)ru sü yor(i)l(i)m t(e)m(i)ş. “Doğu hakanına karşı sefer edelim.” demiş. T(1.) K 5

türgiş k(a)g(a)nı taşık(m)iş tidi. “Türgiş kağanı sefere çıkmış.” dedi. T(1.) K 6

ol s(a)b(ı)g (e)ş(i)d(i)p k(a)g(a)n(i)m b(e)n (e)bg(e)rü tüş(e)yin t(e)di. Bu sözleri işitip kağanım “Ben karargâha ineyim.” dedi. T(1.) K 6

(a)nı yogl(a)t(a)yın tidi. “Onu yas töreniyle uğurlayayım.” dedi. T(1.) K 7

sü b(a)r(ı)ñ t(i)di. “Ordu, siz gidin.” dedi. T(1.) K 7

(a)ltun yışda ol(u)r(u)ñ t(i)di. “Altay dağlarında oturun.” dedi. T(1.) K 7

sü b(a)ş(ı) in(e)l k(a)g(a)n t(a)rduş şa)d b(a)rzun t(i)di. “Kumandan (olarak) İnel Kağan (ile) Tarduşların Şadı görev yapsınlar.” dedi. T(1.) K 7

bu süg (e)l(e)t tidi. “Bu orduyu sevk et.” dedi. T(1.) K 7

y(a)r(ı)ş y(a)z(ı)da on tüm(e)n sü t(e)r(i)lfi tir. (Haberci(nin) sözleri şöyle[dir]: “Yarış ovasında yüz bin asker toplandı.” der. T(2.) B 1

t(a)bg(a)ç bir(i)d(i)n y(a)n t(e)g k(ı)t(a)ñ öñd(i)n y(a)n t(e)g b(e)n yır(ı)d(ı)nta y(a)n t(e)g(e)y(i)n türk sir bod(u)n y(e)r(i)nte idi yor(ı)m(a)zun us(a)r idi yok kış(a)l(ı)m tir m(e)n. “(Siz) Çinliler güney tarafından saldırın, (siz) Kıtaylar doğu tarafından saldırın, biz (de) kuzey tarafından saldıralım. Türk Sir halkı, ülkesinde, asla gelişmesin. Mümkünse, tümüyle yok edelim”, derim. T(1.) G 4-5

(a)ñ(a)ru sül(e)m(e)s(e)r k(a)ç(a)n [n](e)ñ (e)rs(e)r ol bizni [k(a)g(a)nı (a)lp (e)rm(i)ş] (a)yguçısı bilge (e)rm(i)ş k(a)ç(a)n [n](e)ñ (e)rs(e)r öl(ü)rt(e)çi kök üç(e)gün k(a)b(ı)ş(ı)p sül(e)l(i)m (e)di yok kış(a)l(ı)m t(e)m(i)ş. “Eğer onların üzerine ordu sevk etmezsek, ne zaman olsa, onlar bizi, kağanları cesur imiş, sözcüleri de akıllı imiş, ne zaman olsa, öldüreceklerdir. Üçümüz birleşip ordu sevk edelim, (onları) tümüyle yok edelim!” demişler. T(1.) D 3-4

yor(ı)m(a)s(a)r bizni k(a)g(a)nı (a)lp (e)rm(i)ş (a)yguçısı bilge (e)rm(i)ş k(a)ç(a)n n(e)ñ (e)rs(e)r bizni öl(ü)rt(e)çi kök temiş. “Sefer etmezsek, bizi, kağanı cesur imiş, sözcüsü akıllı imiş, ne zaman olsa bizi öldürecektir.” demiş. T(1.) K 5-6

kıy(ı)n(ı)g köñl(ü)ñçe (a)y b(e)n s(a)ña ne (a)y(a)yın tidi. “(Suç işleyenlerin) cezalarını gönlünce söyle; ben sana ne söyleyeyim.” dedi. T(1.) K 8

k(e)lir (e)rs(e)r körü k(e)lür k(e)lm(e)z (e)rs(e)r tıl(ı)g sab(ı)g (a)lı olur tidi. “(Düşman) gelir ise görülüp gelir; gelmez ise haberlerini alarak oturun!” dedi. T(1.) K 8

k(a)g(a)n sü t(a)ş(ı)kdı on-ok süsi k(a)l(ı)s(ı)z t(a)ş(ı)kdı tir y(a)r(ı)ş y(a)zıda tir(i)l(e)l(i)m t(e)m(i)ş. “Kağanları orduyla sefere çıktı. 'On-Ok ordusu tümüyle sefere çıktı.' diyorlar. Yarış ovasında toplanalım.” demiş. T(1.) K 9

y(e)lme k(a)rgu (e)dgüti urg(ı)l b(a)s(ı)tma t(e)m(i)ş. “Gözcüleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştir. Baskına uğratma.” demiş. T(1.) K 10

ol s(a)b(ı)g (e)ş(i)d(i)p b(e)gl(e)r kopun y(a)n(a)l(ı)m (a)rıg ub(u)tı y(e)g t(e)di. Bu haberi duyunca beyler hep birlikte “Dönelim; temiziz (yani “savaşıp yenilmemişin”) utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir!” dediler. T(2.) B 1-2

b(e)n (a)nça t(e)r m(e)n b(e)n bilge tunyukuk (a)ltun yış(ı)g (a)şa k(e)lt(i)m(i)z (e)rt(i)ş üg(ü)z(ü)g k(e)çe k(e)lt(i)m(i)z k(e)lm(i)şi (a)lp tidi tuym(a)dı t(e)ñri um(a)y ıduk y(e)r sub b(a)sa b(e)rti (e)r(i)nç n(e)ke t(e)z(e)r biz üküş t(e)y(i)n n(e)ke korkur biz (a)z t(e)y(i)n ne b(a)s(ı)n(a)l(ı)m t(e)g(e)l(i)m tid(i)m. “Ben şöyle diyorum, ben Bilge Tunyukuk: Altay dağlarını aşarak geldik, İrtiş ırmağını geçerek geldik. (Buralara kadar) gelenler “(Geliş) zor(du)!” dediler, (ama pek de zorluk) hissetmediler. Galiba, Tanrı Umay, kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler. Niye kaçıyoruz? (Düşman) çok diye niye korkuyoruz? Azız diye niye yenilelim? Saldıralım!” dedim. T(2.) B 3-4

Aşağıdaki iki örnekte, başka bir bağımsız yan cümlelerin ögesi durumunda olan iç cümleler yer almaktadır. Bu cümle kuruluşları, bağımsız yapı bir yan cümle içinde başka bir bağımsız yapı cümlelerin yer almasını sağlamaktadır. Aktarımı, üçüncü bir şahıs yapmaktadır:

on-ok bod(u)nı k(a)lıs(ı)z taşık(m)ış tir t(a)bg(a)ç süsi b(a)r (e)rm(i)ş [tidi] “On-Ok halkı tümüyle sefere çıkmış.” diyorlar (içlerinde) Çin askerleri de var imiş.” [dedi.] T(1.) K 6

k(a)g(a)n sü t(a)ş(ı)kdı **on-ok süsi k(a)lıs(ı)z t(a)ş(ı)kdı tir y(a)r(ı)ş y(a)zıda tir(i)l(e)l(i)m t(e)m(i)ş.** “Kağanları orduyla sefere çıktı. 'On-Ok ordusu tümüyle sefere çıktı.' diyorlar. Yarış ovasında toplanalım.” demiş. T(1.) K 9

Aktarma cümlesi içeren aşağıdaki örneklerde, açıklama cümlesine benzer bir yapıyla karşılaşılmaktadır. Bu cümleler, *Orhun Yazıtlarında* aktarma cümlelerinin öncesinde ve sonrasında tekrar eden “...söyledi / haber gönderdi, ‘...’ diye söyledi” şeklindeki cümle kuruluşunun eksiltili kullanımı gibidir. Bu tür devrik cümle kuruluşları Uygur Türkçesi döneminde Türkçeye girmeye başlayan açıklama yan cümlelerini andırmaktadır (Tekin 1966: 35-63):

(a)pa t(a)rk(a)ng(a)ru içre s(a)b ıdm(ı)ş **bilge tunyukuk (a)nyıg ol üz ol sü yorıl(ı)m t(e)d(e)çi unam(a)ñ.** Apa Tarkan'a (ise) gizli mesaj göndermiş, “Bilge Tunyukuk, aksi mizaçlıdır, öfkeli. 'Orduyu sevk edelim.' diyecektir. Kabul etmeyin!” T(1.) K 10-11

(İC özneleri Bilge Tunyukuk, siz; TC öznesi o (Kapgan Kağan))

Yukarıdaki cümlede Tonyukuk; kendi karakterinin niteliklerini, Kapgan Kağan ağzından vermektedir. Kapgan Kağan'ın gizli haberini duyunca orduyu sevk ettirmiştir. Bu cümleyle kendisinin olaylar karşısındaki tutumunu ve gerektiğinde kağana bile karşı çıkacak yetkiye ve güce sahip olduğunu ifade etmiştir.

Aşağıdaki cümlede de, temel cümle ile yan cümlelerin yerinin değiştiği görülmektedir:

(e)ş(i)tt(i)m az y(i)r y[olı?] anı b[irle?] ... er]m(i)ş [az y(i)r y[olı?]] bir (a)t orukı (e)rm(i)ş (a)nın b(a)rm(i)ş. (Ondan şöyle) işittim: Az ülkesi (yolu) Anı (ırmağı boyunca) imiş. [Az ülkesi (yolu)] (ancak) bir atın geçebileceği kadar imiş. (Kendisi?) o yoldan (bir kez) gitmiş. T(1.) D 7

Sadece iç cümlelerin verildiği eksilteli cümleler de mevcuttur:

on-ok bod(u)nı k(a)lıs(ı)z taşık(m)ış tir t(a)bg(a)ç süsi b(a)r (e)rm(i)ş [tidi] "On-Ok halkı tümüyle sefere çıkmış.' diyorlar (içlerinde) Çin askerleri de var imiş." [dedi.] T(1.) K 6

Bilge Kağan'a ait iç cümlelerin temel cümleyle bağlandığı sadece üç cümle tespit edilmiştir. Bir örnekte ise İC şart yan cümlesine bağlıdır:

ill(i)g bod(u)n (e)rt(i)m il(i)m (a)mtı k(a)nı k(e)mke il(i)g k(a)zg(a)nur m(e)n tir (e)rm(i)ş. "Devlet sahibi bir halk idim, devletim şimdi nerede, kimin için ülkeler fethediyorum?" der imiş. KT D 9

k(a)g(a)nl(ı)g bod(u)n (e)rt(i)m k(a)g(a)n(ı)m k(a)nı ne k(a)g(a)nka iş(i)g küç(ü)g birür m(e)n tir (e)rm(i)ş. Hakan sahibi bir halk idim; hakanım nerede? Hangi hakana hizmet ediyorum?" der imiş. KT D 9

bunça iş(i)g küç(ü)g birtük(e)rü s(a)k(ı)nm(a)tı türük bod(u)n ölür(e)yin ur(u)gs(ı)r(a)t(a)yın tir (e)rm(i)ş. (Çin halkı) bunca hizmet ettiğini düşünmeden "Türk halkını öldüreyim, neslini yok edeyim." der imiş. KT D 10/ BK D 9

bir(i)ye çug(a)y yış tög(ü)lt(ü)n y(a)zı koon(a)yın tis(e)r türük bod(u)n öls(i)k(i)g. Güneyde Çuğay dağlarına (ve) Töğültün ovasına konayım dersen, (ey) Türk halkı, öleceksin. KT G 6-7

2.3. İç Cümlelerin Söyleyenini Belirten Ön Cümle + İç Cümle +[Edat] + Temel Cümle Kuruluşu

"...şöyle dedi... dedi." şeklindeki cümle kuruluşu, incelediğimiz iki şahsiyetin ifadelerinde de oldukça yaygındır. Bu yapılarda yüklem sonda tekrar ettiği için "yan cümle + temel cümle" sıralaması gözetilerek cümleler incelenmelidir. İç cümlelerin söyleyenini belirten ön cümle + iç cümle +[edat] + temel cümle kuruluşunun tercih edilme sebebi anlatıcının kendi cümlesi ile aktarma cümlesini ayırt etmek istemesidir. Anlatıcı kendi ifadesi ile aktarma cümlesini ayırt etmek için başta ve sonda yüklemi tekrar etmektedir. Böylece aktarılan cümlelerin sahibi ve aktaran kişinin iyice ayırt edilmesi amaçlanmaktadır. Aktarılan cümle ile temel cümlelerin farklı özneler taşıması yüklem başta ve sonda tekrarında etkili olmuştur. Bu tekrarlar söz dizimsel bir paralelizm doğurmaktadır. Yazıtlarda eklerde ve kelimelerde bir paralelizmin olduğu

bilinmektedir (Yıldız 2018: 94). Söz dizimsel paralelizm örnekleri ise cümle kalıplarında ve kalıp sözlerde kendini göstermektedir (Alyılmaz 1994, Hunutlu 2015).

Bu tekrarlı cümle kuruluşunda sözlü kültürün yazı diline bir yansıması söz konusudur. Konuşma dilinde aktarmalarda “şöyle dedi ... dedi” ifadesi aktarmayı pekiştirmek ve vurgulamak amacıyla çok sık tekrar edilmektedir. İç cümleleri başta ve sonda vurgulayan bu yapılar iç cümlelerde sarmal bir yapının oluşmasına sebep olabilmektedir. Mesela, aşağıdaki cümle üç katmandan oluşmaktadır: “s(e)m(i)z b(ü)ka tor(u)k b(ü)ka [er-ür ol]” **iç cümlesi**; bi)lm(e)z (e)rm(i)ş **iç cümleyi kapsayan ikinci iç cümle**; (a)nça s(a)k(ı)nt(ı)m iç cümleleri kapsayan temel cümle:

s(a)k(ı)nt(ı)m tor(u)k b(ü)ka lı s(e)m(i)z b(ü)ka lı ır(a)kda b(i)ls(e)r, s(e)m(i)z b(ü)ka tor(u)k b(ü)ka t(e)y(i)n bi)lm(e)z (e)rm(i)ş t(e)y(i)n (a)nça s(a)k(ı)nt(ı)m. T(1.) B 5-6

Yazıtlarda tercih edilen iç cümlelerin söyleyenini belirten ön cümle + iç cümle +[edat] + temel cümle kuruluşuna sahip yapılar şunlardır:

(a)nça öt(ü)nt(ü)m t(a)bg(a)ç og(u)z kıt(a)ny buç(e)gü k(a)b(ı)ş(sa)r öñre kıtanyda bir(i)ye tabgaçda kur(ı)ya kur(ı)d(ı)nta yır(ı)ya og(u)zda [k(e)lt(e)ç(i)] (e)ki üç biñ süm(ü)z [öñre kıtanyda bir(i)ye tabgaçda kur(ı)ya kur(ı)d(ı)nta yır(ı)ya og(u)zda] k(e)lt(e)ç(i)[ø]m(i)z b(a)r mu ne (a)nça öt(ü)nt(ü)m. T G 7

Türg(i)ş k(a)g(a)n (a)nça t(e)m(i)ş b(e)n(i)ñ bod(u)n(u)m (a)nta (e)rür t(e)m(i)ş. T(1.) D 4

“Bilge Tonyukuk(k)a, b(a)ña (a)ydı: “Bu süg (e)l(e)t.” tidi, kıy(ı)n(ı)g köñl(ü)ñçe (a)y. B(e)n s(a)ña ne (a)y(a)yin.” tidi.

(a)ny(ı)g kişi (a)nça boşgurur (e)rm(i)ş: ır(a)k (e)rs(e)r y(a)bl(a)k (a)gı birür y(a)guk (e)rs(e)r (e)dgü a)gı birür tip (a)nça boşgurur (e)rm(i)ş. KT G 7/ BK K 5

k(a)r(a) k(a)m(a)g bod(u)n (a)nça tim(i)ş: ill(i)g bod(u)n (e)rt(i)m il(i)m (a)mtı k(a)nı k(e)mke il(i)g k(a)zg(a)nur m(e)n tir (e)rm(i)ş. Türk halkı şöyle demiş: “Devlet sahibi bir halk idim, devletim şimdi nerede?” “Kimin için ülkeler fethediyorum?” der imiş. KT D 9

3. Orhun Yazıtlarındaki İç Cümlelerin Zaman Değerleri

Nesne görevli iç cümlelerin bir bölümü art arda sıralanan cümlelerden meydana gelmektedir. Böyle cümle kuruluşlarında temel cümle ve yan cümle arasında zaman değerlerini kıyaslamak bir anlam ifade etmeyecektir. Çünkü aktarma cümleleri *te-fiiline* her türlü kip ve şahısta bağlanabilmektedir. Bu sebeple ((İC) + TC) kuruluşları zaman değeri bakımından incelenmemiştir. ((İC)+ edat + TC) kuruluşları ise iç cümlelerin doğrudan temel cümleye bağlanması veya bir başka yan cümleye bağlanmasına göre iki grupta incelenmiştir (Tulum 1994: 193- 205).

3.1. ((İç Cümle)+ Edat + Temel Cümle) Kuruluşu

Yazıtlarda iç cümlenin bir edatla temel cümleye bağlandığı yapılarda en yaygın kullanılan kip şekli “(YC)... /-A+Ø-+-ø+yIn/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ş/” zaman kalıbıdır. İC yüklemının 1. şahıs emir/istek çekiminde, temel cümle yüklemınınse görülen geçmiş zamanda çekimlendiği bu yapı en çok Bilge Kağan’ın cümlelerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu cümle kalıbında, iç cümleler sebep ve amaç anlamlarıyla temel cümleye bağlanmaktadır. Bu tarz cümleler bir hükümdarın halkı karşısında hesap verişinin en güzel örnekleridir:

bod(u)n(u)g ig(i)d(e)y(i)n tiy(i)n...sül(e)d(i)m. KT D 28/ BK D 23

sogd(a)k bod(u)n it(e)yin tiy(i)n yinçü üg(ü)z k(e)çe t(e)m(i)r k(a)p(i)gka t(e)gi sül(e)d(i)m(i)z. KT D 39

og(u)z bo[d(u)n....]d **idm(a)yın** tiy(i)n sül[(e)d(i)m.] BK D 35

ig(i)d(e)y(i)n tiy(i)n s(a)k[(i)nt(i)m. BK D 35

(a)nı (a)ñ(t)(a)y(i)n tip sül(e)d(i)m. BK D 41

Bu cümle kalıbında Bilge Kağan’ın iç cümle ve temel cümlelerinde yaygın bir şekilde tercih ettiği kip şekli yan cümlede 3. şahıs emir eki, temel cümlede ise görülen geçmiş zaman ekidir.

(YC)... /-ø+Ø-+-ø+zUn/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ø/

...**türük bod(u)n (a)tı küsi yok bo[lmaz(u)n** tiy(i)n, öz(ü)m(i)n ol t(e)ñri] k(a)g(a)n ol(u)rtıd, (e)r(i)nç. KT D 25- 26/ BK D 20-21

(YC)... /-ø+Ø-+-ø+zUn/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ş/

kögm(e)n yir sub id(i)s(i)z k(a)[ı]m(a)zun tiy(i)n az kırk(ı)z bod(u)n(u)g <i[tip]> y(a)r(a)t(i)p k(e)lt(i)m[(i)z s]ün(ü)ş[d(ü)miz. KT D 20/ BK D 17

k(a)ñ(i)m(i)z (e)çim(i)z k(a)z[g(a)nm(i)ş bod(u)n (a)tı küsi yok bolm(a)zun] tiy(i)n, türük bod(u)n için tün ud(i)m(a)d(i)m, künt(ü)z ol(u)rm(a)d<(i)m> KT D 26-27/ BK D 22

(YC)... /-ø+Ø-+-ø+çun/ | (TC)... /-mİş+Ø-+-ø+ø/

türük bod(u)n yook bolm(a)zun tiy(i)n **bod(u)n bolçun** tiy(i)n [k(a)ñım ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n(i)g ög(ü)m ilbilge k(a)t(u)n(u)g t(e)ñri töp(ü)sinte tut(u)p yüg(e)rü kötürm(i)ş (e)r(i)nç. KT D 11/ BK D 10

İC + edat + TC kalıbında Bilge Kağan’ın tercih ettiği diğer kipler şunlardır:

(YC)... /-DI+Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ø/

y(a)d(a)g y(a)b(i)z boltı tip (a)lg(a)lı k(e)lti. BK D 32

(YC)... /-mA-z+Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ø/

(a)rk(ı)ş ıdm(a)z tiy(i)n sül(e)d(i)m. BK D 25

y(a)l(a)b(a)çı (e)dgü s(a)bı öt(ü)gi k(e)lm(e)z tiy(i)n y(a)yın sül(e)d(i)m. BK D 39

Tonyukuk *İC + edat + TC* kalıbında iç cümlelerde kısa isim cümlelerini daha çok tercih etmiştir. Bu iç cümleler daha kısa ve açık ifadelerdir. İç cümlelerindeki bu kısa ve net kuruluş, öğretici üslubun ve sözlü kültürün etkisini göstermektedir. Benzer kısa cümleleri Dede Korkut'ta da görmek mümkündür.

(YC)... /Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ø/

t(e)ñri y(a)rl(ı)k(a)duk üç(ü)n **üküş** t(e)y(i)n korkm(a)d(ı)m(ı)z. T(2.) B 5-6

(YC)... /Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-(y)⁹r+Ø-ø+ø/

üküş t(e)y(i)n n(e)ke korkur biz? T(2.) B 3-4

(YC)... /Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-mA-z+er-+-mİş+ø/

...s(e)m(i)z **büka tor(u)k büka** t(e)y(i)n bi)lm(e)z (e)rm(i)ş...T(1.) B 5-6

(YC)... /Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-A+ Ø-+-ø+İI+m/

(a)z t(e)y(i)n ne b(a)s(ı)n(a)l(ı)m? T(2.) B 3-4

İC + edat + TC kalıbında Tonyukuk'un tercih ettiği diğer kipler şunlardır:

(YC)... /-ø+Ø-+-ø+ñ / | (TC)... /-mİş+Ø-+-ø+ø/

ol(u)r(u)ñ t(i)y(i)n t(e)m(i)ş. T(1.) 10

(YC)... /-mA-z+er-mİş+ø/ | (TC)... /-DI+Ø-+-ø+ø/

tor(u)k bük(a)lı s(e)m(i)z bük(a)lı ır(a)kda b(i)ls(e)r s(e)m(i)z büka tor(u)k büka t(e)y(i)n bi)lm(e)z (e)rm(i)ş t(e)y(i)n (a)nça s(a)k(ı)nt(ı)m. T(1.) B 5-6

(YC)... /-mİş+Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /Ø-+-ø+ø/

añar (a)yt(ı)p **bir (a)tl(ı)g b(a)rm(ı)ş** t(e)y(i)n ol yol(u)n yoris(a)r unç.T(1.) D 7

Bilge Kağan'ın aktarma cümlelerinin ve yapıca bağımsız yan cümlelerinin bir başka yan cümlelerin içinde kullanıldığı görülmektedir. Bu durum Bilge Kağan'ın bağımsız bir cümleyi temel cümle içinde farklı yollarla kullandığının kanıtıdır.

Bilge Kağan, iç cümlelerini Tonyukuk'a göre daha çeşitli yollarla ve farklı görevlerde temel cümleye bağlamaktadır. Onun, cümle kuruluşlarında tercih ettiği dil bilgisi kuralları da daha çeşitlilik göstermektedir. Bilge Kağan aktarma cümlelerinin bazılarını bir başka yan cümlelerin içinde kullanmıştır. *İC + edat* yapılarını büyük oranda zarf-fiil grubu ve sıfat-fiil grubu içinde vermiştir. Bu zarf-fiil grupları

çoğunlukla /-^op/, bir örnekte ise /-sAr/ zarf-fiil ekiyle oluşturulmuştur. İç cümlelerin bağlandığı sıfat-fiil grubu ise /-mİş/ ekini taşımaktadır.

Bilge Kağan'ın bu iç cümlelerinde emir / istek ve gelecek zaman çekimi dikkat çekmektedir. Emir / istek çekimlerini geleceğe dönük planlar olarak değerlendirdiğimizde onun iç cümlelerinin geleceğe, hedef ve amaca dönük olduğunu söyleyebiliriz.

(YC)... /-A+Ø-+ø+yIn/ | (TC)... /-sAr/

bir(i)ye çug(a)y yış tög(ü)lt(ü)n y(a)zı koon(a)yin tis(e)r türük bod(u)n öls(i)k(i)g.
KT G 6-7

(YC)... /-ø+Ø-+ø+ø/ | (TC)... /-^op/

bir(i)ye k(a)rluk bod(u)n t(a)pa süle tip tud(u)n y(a)mt(a)r(ı)g it(tı)m b(a)rdı. BK
D 40

(YC)... /-ø+Ø-+ø+zUn/ | (TC)... /-mİş/

türük bod(u)n(u)g (a)tı küsi yok bolm(a)zun tiy(i)n k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n(ı)g ög(ü)m
k(a)t(u)n(u)g köt(ü)rm(i)ş t(e)ñri il bir(i)gme t(e)ñri türük bod(u)n (a)tı küsi yok
bo[lmaz(u)n tiy(i)n öz(ü)m(i)n ol t(e)ñri] k(a)g(a)n ol(u)rtıdı (e)r(i)nç. KT D 25- 26/ BK
D 20-21

(YC)... /-ø+Ø-+ø+zUn/ | (TC)... /-^op/

(e)çüm(i)z (a)pam(ı)z tutm(i)ş yir sub idis(i)z bolm(a)zun tiy(i)n (a)z bod(u)n(u)g
it(i)p y(a)r[(a)t(ı)p.....) KT D 19/ BK D 16

(YC)... /-TAÇI+Ø-+ø+ø/ | (TC)... /-^op/

(e)ki ş(a)d ul(a)yu in(i)ygün(ü)m ogl(a)n(ı)m b(e)gl(e)r(i)m bod(u)n(u)m közi
k(a)şı y(a)bl(a)k bolt(a)çı tip s(a)k(ı)nt(ı)m. KT K 11

Bilge Kağan'ın bir başka yan cümleye bağladığı iç cümlelerinde görülen diğer zaman örnekleri şunlardır:

(YC)... /-(y)^or+Ø-+ø+ø/ | (TC)... /-^op/

t(a)şra yor(ı)yor tiy(i)n kü (e)ş(i)d(i)p b(a)lıkd(a)k(ı) t(a)gıkm(i)ş t(a)gd(a)k(ı) inm(i)ş
tir(i)l(i)p y(e)tm(i)ş (e)r bolm(i)ş. KT D 12/ BK D 10-11

(YC)... /-DI+Ø-+ø+ø/ | (TC)... /-^op/

k(a)ra bod(u)n k(a)g(a)n(ı)m k(e)lti tip ög[(i)r(i)p s(e)b(i)nti. BK D 41

Tonyukuk'un bir başka yan cümleye bağladığı İC sayısı oldukça sınırlıdır. Tonyukuk iç cümlelerinde, sözlü kültür unsuru olan atasözü değerindeki yapıları daha çok kullanmıştır (Aydın 2020: 47). Bu ifadeler, onun üslubunu konuşma diline

yaklaşmıştır.⁵ İki şahsiyet arasındaki bu ayrılıklar üslup ve kuşak farkına bağlı olduğu gibi; eğitim ve mevki ile de ilgilidir. Bilge Kağan resmi devlet dili, Tonyukuk ise sözlü kültür diline daha hâkimdir.

(YC)... /-mIş+Ø-+-ø+ø/ | (TC)... /-^op/

türük bod(u)n(u)g öt(ü)k(e)n y(i)r(i)g koonm(i)ş t(i)y(i)n (e)ş(i)d(i)p b(i)r(i)yeki bod(u)n kuur(i)y(a)k(ı) öñr(e)ki bod(u)n k(e)lti. T(1.) G 10

kögm(e)n yolu bir (e)rm(i)ş tum(i)ş t(i)y(i)n (e)ş(i)d(i)p bu yol(u)n yoris(a)r y(a)r(a)m(a)ç(ı) t(e)d(i)m. T(1.) D 6

4. İç Cümlelerin Öge Dizilişi

Bilge Kağan'ın 23 iç cümlesinin 19'u düz cümle kuruluşundadır. Tonyukuk ise 52 iç cümlelerin 24'ünde odaklaştırmaya⁶ başvurmuştur. Köktürkçenin katı cümle düzenine karşılık (Tekin 1992: 75), Tonyukuk iç cümlelerinin öge dizilişinde daha esnek davranmıştır.

4.1. İç Cümle + Edat + Temel Cümle Kuruluşu

Bu cümle kalıbında, düz cümle kuruluşunun daha yaygın olduğu görülmektedir. Odaklaştırmaya daha az başvurulmuştur. Bu yapıyı Bilge Kağan daha çok tercih etmiştir ve onun bu iç cümlelerinde öznesinin belirtildiği Ö+Y kuruluşu oldukça yaygındır. Bu yapıda Bilge Kağan Ö+N+Y sıralanışının dışına çıkmamıştır.

Ö+Y

(e)cüm(i)z (a)pam(i)z tutm(i)ş yir sub idis(i)z bolm(a)zun tiy(i)n (a)z bod(u)n(u)g it(i)p y(a)r[(a)t(i)p] KT D 19/ BK D 16

kögm(e)n yir sub id(i)s(i)z k(a)l(ı)m(a)zun tiy(i)n az kırk(ı)z bod(u)n(u)g <i[tip]> y(a)r(a)t(i)p k(e)lt(i)m[(i)z s]üñ(ü)ş[d(ü)miz. KT D 20/ BK D 17

... **türük bod(u)n (a)tı küsi yok bo[lmaz(u)n** tiy(i)n, öz(ü)m(i)n ol t(e)ñri k(a)g(a)n ol(u)rtdı (e)r(i)nç... KT D 25- 26/ BK D 20-21

⁵ Batur ve Yıldırım, yazıtlarda konuşma, dinleme ve yazma kavramlarıyla ilgili cümleleri üslup ayrımına girmeden genel olarak taramıştır. Konuşma becerisine ait kavram alanı oldukça yüksek çıkmıştır (2013: 313-333).

⁶ Odak, öne çıkarılan söylem ögesidir (Vardar 2002: 150). Türkçe söz diziminin temel niteliği Ö+T+Y sırasına dayanmasıdır. Ögeler odak konumuna getirilirken bu dizilişte değişime gidilmektedir. **Odaklaştırma yapılmış cümleler:** a. Tümleçlerin başa alındığı cümleler, b. Kırık ifadeli cümleler, c. Yükleme sonda olmayan (devrik) cümleler, d. Hem Tümleçleri başa alınmış hem yüklemi sonda olmayan cümleler olarak sınıflandırılmaktadır (Daşdemir 2015: 163-173).

k(a)ñ(i)m(i)z (e)çim(i)z k(a)z[g(a)nm(i)ş bod(u)n (a)tı küsi yok bolm(a)zun] tiy(i)n türük bod(u)n üçün tün ud(i)m(a)d(i)m künt(ü)z ol(u)rm(a)d<(i)m> KT D 26-27/ BK D 22

y(a)d(a)g y(a)b(i)z boltı tip (a)lg(a)lı k(e)lti. BK D 32

y(a)l(a)b(a)çı (e)dgü s(a)bı öt(ü)gi k(e)lm(e)z tiy(i)n y(a)yın sül(e)d(i)m. BK D 39

türük bod(u)n(u)g (a)tı küsi yok bolm(a)zun tiy(i)n k(a)ñ(i)m k(a)g(a)n(i)g ög(ü)m k(a)t(u)n(u)g köt(ü)rm(i)ş t(e)ñri il bir(i)gme t(e)ñri türük bod(u)n (a)tı küsi yok bo[lmaz(u)n tiy(i)n öz(ü)m(i)n ol t(e)ñri] k(a)g(a)n ol(u)rtdı (e)r(i)nç. KT D 25- 26/ BK D 20-21

[Ö]+Y

og(u)z bo[d(u)n....]d **ıdm(a)yın** tiy(i)n sül[(e)d(i)m.] BK D 35

(e)ş(i)d(i)p b(a)lıkd(a)kı t(a)gıkm(i)ş t(a)gd(a)kı inm(i)ş, tir(i)l(i)p y(e)tm(i)ş (e)r bolm(i)ş. KT D 12/ BK D 10-11

ig(i)d(e)y(i)n tiy(i)n s(a)k[(i)nt(i)m. BK D 35

[Ö]+N+Y

(a)rk(i)ş ıdm(a)z tiy(i)n sül(e)d(i)m. BK D 25

bod(u)n(u)g ig(i)d(e)y(i)n tiy(i)n yır(i)g(a)ru og(u)z bod(u)n t(a)pa ilg(e)rü kut(a)ń t(a)t(a)bı bod(u)n t(a)pa bir(i)g(e)rü t(a)bg(a)ç t(a)pa ul(u)g sü (e)ki y(e)g(i)rmi sül(e)d(i)m süñ(ü)şd(ü)m. KT D 28/ BK D 23

sogd(a)k bod(u)n it(e)yin tiy(i)n yinçü üg(ü)z k(e)çe t(e)m(i)r k(a)p(i)gka t(e)gi sül(e)d(i)m(i)z. KT D 39

(a)nı (a)ń(t(a)y(i)n tip sül(e)d(i)m. BK D 41

Ö₁+Y₁+ [B]+[Ö₂]+Y₂

türük bod(u)n yook bolm(a)zun tiy(i)n **bod(u)n bolçun** tiy(i)n [k(a)ñim ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n(i)g ög(ü)m ilbilge k(a)t(u)n(u)g t(e)ñri töp(ü)sinte tut(u)p yüg(e)rü kötürm(i)ş (e)r(i)nç. KT D 11/ BK D 10

İC+ edat + TC kuruluşunda Tonyukuk daha kısa cümleleri tercih etmiştir:

[Ö]+Y

t(e)ñri y(a)rl(i)k(a)duk üç(ü)n **üküş** t(e)y(i)n korkm(a)d(i)m(i)z. T(2.) B 5-6

ol(u)r(u)ñ t(i)y(i)n t(e)m(i)ş. T(1.) 10

üküş t(e)y(i)n n(e)ke korkur biz? T(2.) B 3-4

(a)z t(e)y(i)n ne b(a)s(i)n(a)l(i)m? T(2.) B 3-4

Ö+Y

añar (a)yt(t)p **bir (a)tl(i)g b(a)rm(i)ş** t(e)y(i)n ol yol(u)n yoris(a)r unç t(e)d(i)m. T(1.) D 7

[Ö]+YT+Y

türük bod(u)n(u)g **öt(ü)k(e)n y(i)r(i)g koonm(i)ş** t(i)y(i)n (e)ş(i)d(i)p b(i)r(i)yeki bod(u)n kuur(i)y(a)k(ı) önr(e)ki bod(u)n k(e)lti. T(1.) G 10

Ö₁+Y₁+ [B]+[Ö₂]+Y₂

tor(u)k bük(a)lı s(e)m(i)z bük(a)lı ır(a)kda b(i)ls(er) **s(e)m(i)z bük(a) tor(u)k bük(a)** t(e)y(i)n bi)lm(e)z (e)rm(i)ş t(e)y(i)n (a)nça s(a)k(i)nt(i)m. T(1.) B 5-6

kögm(e)n yolu bir (e)rm(i)ş tum(i)ş t(i)y(i)n (e)ş(i)d(i)p bu yol(u)n yoris(a)r y(a)r(a)m(a)ç(ı) t(e)d(i)m. T(1.) D 6

İC + edat + TC kuruluşunda odaklaştırma yapılan sadece bir örnek mevcuttur ve bu örnek Tonyukuk'a aittir:

ŞT+[Ö]+N+Y

tor(u)k bük(a)lı s(e)m(i)z bük(a)lı ır(a)kda b(i)ls(er), s(e)m(i)z bük(a) tor(u)k bük(a) t(e)y(i)n bi)lm(e)z (e)rm(i)ş t(e)y(i)n (a)nça s(a)k(i)nt(i)m. T(1.) B 5-6

4.2. İç Cümle + Temel Cümle Kuruluşu

Tonyukuk bu cümle kalıbını daha çok tercih etmiştir. Bu cümle kuruluşunda söz dizimsel olarak daha esnek davranıldığı görülmektedir. Tonyukuk iç cümlelerinde düz cümle kuruluşlarını kullanmakla beraber tümleçlerin başa alındığı, kırık ifadelerin kullanıldığı iç cümleleri de oldukça fazla kullanmıştır.

[Ö]+Y

iç(i)kdük üç(ü)n t(e)ñri **öl** t(e)miş (e)r(i)nç. T(1.) B 3

(a)yğ(u)l tidi (a)y(i)gması b(e)n (e)rt(i)m bilge tunyukuk. T(1.) B 5

buñ(a)d(ı)p k(a)g(a)n **y(e)lü kör** t(e)m(i)ş. T(1.) K 2

k(e)lm(i)şi **(a)lp** tidi tuym(a)dı. T(2.) B 3-4

[Ö]+ [N]+Y

[sü] (a)tl(a)t [t(e)d](i)m. T(1.) K 1

[Ö]+GT+Y

köñl(ü)ñçe ud(u)z t(e)di. T(1.) G 8

[Ö]+ HfT+Y

öñre türük k(a)g(a)ng(a)ru sül(e)l(i)m t(e)m(i)ş. T(1.) D 3

öñdün k(a)g(a)ng(a)ru sü yor(ı)l(ı)m t(e)m(i)ş. T(1.) K 5

[Ö]+N+Y

bu süg (e)l(e)t tidi. T(1.) K 7

(a)nı yogl(a)t(a)yın tidi. T(1.) K 7

... sü yorıl(ı)m t(e)d(e)çi... T(1.) K 10-11

[Ö]+YT+Y

ol üç k(a)g(a)n ögl(e)ş(i)p altun yış üze kab(ı)ş(a)l(ı)m t(e)m(i)ş. T(1.) D 3

(a)ltun yışda ol(u)r(u)ñ t(i)di. T(1.) K 7

Ö+Y

kögm(e)n yolu bir (e)rm(i)ş tum(ı)ş t(i)y(i)n (e)ş(i)d(i)p bu yol(u)n yoris(a)r y(a)r(a)m(a)çı t(e)d(i)m. T(1.) D 6

türgiş k(a)g(a)nı taşık(m)ış tidi. T(1.) K 6

b(e)n(i)ñ bod(u)n(u)m (a)nta (e)rür t(e)m(i)ş. T(1.) D 4

[(i)lk kırk(ı)zk]a sü[l(e)s](e)r [y(e)g (e)r]m(i)ş t(e)d(i)m. T(1.) D 6

Ö+HT+Y

on-ok bod(u)nı k(a)lıs(ı)z taşık(m)ış tir t(a)bg(a)ç süsi b(a)r (e)rm(i)ş [tidi] T(1.) K 6

on-ok süsi k(a)lıs(ı)z t(a)ş(ı)kdı tir y(a)r(ı)ş y(a)zıda tir(i)l(e)l(i)m t(e)m(i)ş. T(1.) K 9

Ö+HfT+Y

ol s(a)b(ı)g (e)ş(i)d(i)p k(a)g(a)n(ı)m b(e)n (e)bg(e)rü tüş(e)yin t(e)di. T(1.) K 6

Ö+SrT+Y

[türük bod(u)nı y(e)me] b(u)lg(a)nç [ol] t(e)m(i)ş. T(1.) D 5

og(u)zı y(e)me t(a)rk(ı)ñç ol t(e)m(i)ş. T(1.) D 5

[Ö₁]+N₁+GT₁+Y₁+ [B]+Ö₂+YöT₂+N₂+Y₂

kıy(ı)n(ı)g köñl(ü)ñçe (a)y b(e)n s(a)ña ne (a)y(a)yın tidi. T(1.) K 8

[Ö₁]+N₁+HT₁+Y₁+ [B]+[Ö₂]+[N₂]+Y₂

y(e)lme k(a)rgu (e)dgüti ur g(ı)l b(a)s(ı)tma t(e)m(i)ş. T(1.) K 10

[Ö₁]+N₁+Y₁+ [B]+Ö₂+Y₂

on-ok bod(u)nı k(a)lıs(ı)z taşık(m)iş tir t(a)bg(a)ç süsi b(a)r (e)rm(i)ş [tidi] T(1.) K 6
[Ö₁]+Y₁+[B]+Ö₂+Y₂

ol s(a)b(i)g (e)ş(i)d(i)p b(e)gl(e)r kopun y(a)n(a)l(i)m (a)rıg ub(u)tı y(e)g t(e)di. T(2.)
 B 1-2

Ö₁+N₁+Y₁+[B]+[Ö₂]+N₂+Y₂+[B]+[Ö₃]+YT₃+Y₃

k(a)g(a)n sü t(a)ş(i)kdı on-ok süsi k(a)lıs(ı)z t(a)ş(i)kdı tir y(a)r(ı)ş y(a)zıda
tir(i)l(e)l(i)m t(e)m(i)ş. T(1.) K 9

Ö₁+Y₁+[B]+[Ö₂]+Y₂+[B]+[Ö₃]+N₃+Y₃+[B]+[Ö₄]+[N₄]+Y₄

(a)pa t(a)rk(a)ng(a)ru içre s(a)b idm(i)ş **bilge tunyukuk (a)nyıg ol üz ol sü**
yorıl(ı)m t(e)d(e)çi unam(a)ñ. T(1.) K 10-11

Ö₁+Y₁+[B]+[Ö₂]+Y₂+[B]+[Ö₃]+[N₃]+VsT₃+Y₃

(e)ş(i)tt(i)m az y(i)r y[olı?] anı b[irle? er]m(i)ş [az y(i)r y[olı?]] bir (a)t orukı
(e)rm(i)ş (a)nın b(a)rm(i)ş T(1.) D 7

Tonyukuk'un iç cümlelerinde tümleçleri başa aldığı örnekler aşağıda verilmiştir.
 Özellikle şart ve zaman tümleçlerini başa almıştır:

H+[Ö]+Y⁷

sü b(a)r(ı)ñ t(i)di. T(1.) K 7

[ZT+Ö]+N+Y

[ol (e)ki kişi b(a)r (e)rs(e)r] **bini og(u)z(u)g öl(ü)rt(e)çi tir m(e)n. T(1.) G 3-4**

[ZT+Ö]+YT+N+Y

[ol (e)ki kişi b(a)r (e)rs(e)r] **öñre kıt(a)ñ(ı)g öl(ü)rt(e)çi tir m(e)n. T(1.) G 3-4**

ZT+[Ö]+N+Y

ol (e)ki kişi b(a)r (e)rs(e)r sini t(a)bg(a)ç(ı)g ölürt(e)çi tir m(e)n. T(1.) G 3-4

GT+Ö+Y

añar (a)yt(ı)p **bir (a)t(ı)g b(a)rm(i)ş t(e)y(i)n ol yol(u)n yoris(a)r unç t(e)d(i)m.**
 T(1.) D 7

İT+Ö+Y

⁷ Hitaplar ve hitap blokları **cümle dışı öge, cümle dışı unsur** olarak değerlendirilmektedir. Konuyla ilgili bazı çalışmalarda yardımcı cümle ögesi kategorisinde değerlendirilmiş seslenme, seslenme öbekleri, seslenmeli tümleç ifadeleri de kullanılmıştır (Alyılmaz, S., 2015: 34-35; Gemalmaz, 1992: 128; Alyılmaz, C., 1994: 252).

sü b(a)ş(ı) in(e)l k(a)g(a)n t(a)rduş ş(a)d b(a)rzun t(i)di. T(1.) K 7

YT+Ö+Y

(t(ı)l(i)g) s(a)b(ı) (a)nt(a)g y(a)r(i)ş y(a)z(i)da on tüm(e)n sü t(e)r(i)lti tir. T(2.) B 1

kör(ü)g s(a)b(ı) (a)nt(a)g tok(u)z og(u)z bod(u)n üze k(a)g(a)n ol(u)rtı tir. T(1.) G 2

[Ö₁]+ŞT₁+HT₁+Y₁+ [B]+ŞT₂+ [Ö₂]+HT₂+Y₂

k(e)lir (e)rs(e)r körü k(e)lür k(e)lm(e)z (e)rs(e)r tıl(i)g sab(i)g (a)lı olur tidi. T(1.) K 8

H₁+ [Ö₁]+ÇT₁+Y₁+ [B]+H₂+ [Ö₂]+ÇT₁+Y₂+ [B]+H₃+Ö₁+ÇT₃+Y₃+ [B]+Ö₄+S₁T₄+MT₄+Y₄+ [B]+ŞT₅+ [Ö₅]+ [N₅]+MT₅+Y₅

t(a)bg(a)ç bir(i)d(i)n y(a)n t(e)g kıt(a)n önd(i)n y(a)n t(e)g b(e)n yır(i)d(i)nta y(a)n t(e)g(e)y(i)n türk sir bod(u)n y(e)r(i)nte idi yor(i)m(a)zun us(a)r idi yok kış(a)l(i)m tir m(e)n. T(1.) G 4-5

Ö₁+HT₁+Y₁+ [B]+Ö₂+Y₂+ [B]+ [Ö₃]+N₃+HT₃+Y₃+ [B]+ [Ö₄]+N₄+Y₄+ [B]+Ö₅+KrşT₅+Y₅+ [B]+Ö₆+Y₆

+CSE+ [B]+ [Ö₇]+ST₇+Y₇+ [B]+KrşT₈+ [Ö₈]+ST₈+Y₈+ [B]+KrşT₉+ [Ö₉]+ST₉+Y₉+ [B]+ [Ö₁₀]+Y₁₀

b(e)n (a)nça t(e)r m(e)n b(e)n bilge tunyukuk (a)ltun yış(i)g (a)şa k(e)lt(i)m(i)z (e)rt(i)ş üg(ü)z(ü)g k(e)çe k(e)lt(i)m(i)z k(e)lm(i)şi (a)lp tidi tuym(a)dı t(e)ñri um(a)y ıduk y(e)r sub b(a)sa b(e)rti (e)r(i)nç n(e)ke t(e)z(e)r biz, üküş t(e)y(i)n n(e)ke korkur biz (a)z t(e)y(i)n ne b(a)s(i)n(a)l(i)m t(e)g(e)l(i)m tid(i)m. T(2.) B 3-4

ŞT₁+ZT₁+Ö₁+N₁+ST₁+Y₁+CSE₁+ [B]+Ö₂+HT₂+Y₂+ [B]+ [Ö₃]+MT₃+Y₃

(a)ñ(a)ru sül(e)m(e)s(e)r k(a)ç(a)n [n](e)ñ (e)rs(e)r ol bizni [k(a)g(a)nı (a)lp (e)rm(i)ş] (a)yguçısı bilge (e)rm(i)ş k(a)ç(a)n [n](e)ñ (e)rs(e)r öl(ü)rt(e)çi kök, üç(e)gün k(a)b(i)ş(i)p sül(e)l(i)m, (e)di yok kış(a)l(i)m t(e)m(i)ş. T(1.) D 3-4

Yine iç cümlelerde kırık ifadelerin yer aldığı örnekler de Tonyukuk'a aittir. Bu durum onun ifadelerindeki sözlü kültürün ve konuşma dilinin etkisini ortaya koymaktadır:

[Ö]+Y₋+E₋Y

k(a)g(a)n mu kış(a)yın tidim. T(1.) B 5

ŞT+ [Ö]+N₋ST+ZT₋N+Y+CSE

yor(i)m(a)s(a)r bizni k(a)g(a)nı (a)lp (e)rm(i)ş (a)yguçısı bilge (e)rm(i)ş k(a)ç(a)n n(e)ñ (e)rs(e)r bizni öl(ü)rt(e)çi kök temiş. T(1.) K 5-6

Bilge Kağan'ın iç cümle + temel cümle kuruluşundaki örnekleri sınırlı sayıdadır. Bu örneklerden üç tanesinde tümleçlerin başa alındığı tespit edilmiştir. Bilge Kağan

bu yapıdaki iç cümlelerinin öge dizilişinde ve öge çeşitliliğinde Tonyukuk kadar geniş bir perspektif yansıtmamıştır. Bilge Kağan'ın iç cümleleri daha az olduğu gibi, söz dizimsel çeşitlilik yönüyle de daha sadedir. Bunun sebebi ise yukarı da izah edildiği gibi fiilimsi gruplarını daha fazla kullanmasıyla ilişkilidir.

Ö+Y

(e)ki ş(a)d ul(a)yu in(i)ygün(ü)m ogl(a)n(ı)m b(e)gl(e)r(i)m bod(u)n(u)m közi k(a)ş(ı) y(a)bl(a)k bolt(a)ç(ı) tip s(a)k(i)nt(i)m. KT K 11

k(a)ra bod(u)n k(a)g(a)n(ı)m k(e)lti tip ög[(i)r(i)p s(e)b(i)nti. BK D 41

[Ö]+ HfT+Y

bir(i)ye k(a)rluk bod(u)n t(a)pa süle tip tud(u)n y(a)mt(a)r(ı)g it(tı)m b(a)rdı. BK D 40

bir(i)ye çug(a)y yış tög(ü)lt(ü)n y(a)zı koon(a)yin tis(e)r türük bod(u)n öls(i)k(i)g. KT G 6-7

[Ö₁]+Y₁+ [B]+[Ö₂]+N+Y₂

bunça iş(i)g küç(ü)g birtük(g)e)rü s(a)k(i)nm(a)tı **türük bod(u)n ölür(e)yin, ur(u)gs(ı)r(a)t(a)yın** tir (e)rmiş. KT D 10/ BK D 9

Bilge Kağan'ın iç cümlelerinde kırık ifadeye rastlanmamıştır ancak tümleçlerin başa alındığı az sayıda örnek mevcuttur:

KrşT₁+Ö₁+ZT₁+Y₁+ [B]+[Ö₂]+HfT₂+N₂+Y₂

ill(i)g bod(u)n (e)rt(i)m il(i)m (a)mtı k(a)nı k(e)mke il(i)g k(a)zg(a)nur m(e)n tir (e)rm(i)ş. KT D 9

KrşT₁+Ö₁+Y₁+ [B]+[Ö₂]+HfT₂+Y₂

k(a)g(a)nl(ı)g bod(u)n (e)rt(i)m k(a)g(a)n(ı)m k(a)nı ne k(a)g(a)nka iş(i)g küç(ü)g birür m(e)n tir (e)rm(i)ş. KT D 9

ŞT₁+ [Ö₁]+ N₁+Y₁+ [B]+ŞT₂+ [Ö₂]+N₂+Y₂

ır(a)k (e)rs(e)r y(a)bl(a)k (a)gı birür y(a)guk (e)rs(e)r (e)dgü a)gı birür tip (a)nça boşgurur (e)rm(i)ş. KT G 7/ BK K 5

Sonuç

Tonyukuk ve Bilge Kağan'ın iç cümle kuruluşlarının nitelik, nicelik ayrılıklarında nesil farkı, eğitim seviyesi ve zihni işleyiş etkili olmalıdır. Bilge Kağan karma cümle kuruluşlarını daha çok tercih etmiştir. Bu cümleler onun hitabet kabiliyetini ve işlenmiş devlet dilini iyi kullandığını göstermektedir. Tonyukuk ise bir tarihçi

titizliğiyle olayları aktarma cümleleriyle sunmaktadır. Bu nedenle Tonyukuk, iç cümleleri daha çok tercih etmiştir. Tonyukuk, iç cümlelerin aktarımında ((İC)+TC) kuruluşunu daha çok tercih etmiştir. Bu yapının doğrudan anlatıma elverişli olduğu açıktır. Tonyukuk'un bu sayede anlatımda daha nesnel davranmaya çalışır.

Tonyukuk ((İC)+edat+TC) kuruluşunda iç cümleleri karşıtlık anlamıyla temel cümleye bağlamıştır. Bir durumda karşıt tavır sergileme gücün, kararlılığın ve kendine güvenin bir işaretidir. Bu karşı koyuş, Türk milletini Kutluk Kağan'la birlikte Çin esaretinden kurtarmasında, kendini haklı gördüğünde Kapgan Kağan'ın emrine karşı çıkmasında da kendini gösterir.

Bilge Kağan'ın iç cümle + temel cümle kuruluşundaki örnekleri sınırlı sayıdadır. Bilge Kağan bu yapıdaki iç cümlelerinin öge dizilişinde ve öge çeşitliliğinde Tonyukuk kadar geniş bir perspektife sahip değildir. Bilge Kağan'ın fiilimsi gruplarını daha çok tercih etmesi aktarma cümlelerinin daha az olmasına sebep olmuştur.

Tonyukuk'un iç cümlelerindeki emir/istek kipleri askeri bir disiplinin ürünüdür. Onun iç cümlelerindeki 2. ve 3. şahıs emir çekimi Bilge Kağan'ın bu tarz cümlelerinden oldukça fazladır. Bilge Kağan'ın iç cümle yüklemelerinin 1. şahıs emir/istekle, temel cümle yüklemelerininse görülen geçmiş zamanda çekimlendiği görülmektedir. Böylece iç cümleler sebep ve amaç anlamlarıyla temel cümleye bağlanmaktadır. Tercih edilen bu cümle kalıbı bir hükümdarın halkı karşısında hesap verişinin en güzel örneklerini yansıtır.

Tonyukuk iç cümlelerinde, sözlü kültür unsuru olan atasözü değerindeki yapıları daha çok kullanmıştır. Bu ifadeler, onun üslubunu konuşma diline yaklaşmıştır. İki şahsiyet arasındaki bu ayrımlar üslup ve kuşak farkına bağlı olduğu gibi; eğitim ve mevki ile de ilgilidir. Bilge Kağan resmi devlet dili, Tonyukuk ise sözlü kültür diline daha hâkimdir.

KISALTMALAR

- : fiil soylu (dynamique) öge; kaynak metindeki bitişik yazım	D: doğu yüzü
/ : ve, veya	E: edat
ø, Ø : işaretsiz fonem veya morfem	G: güney yüzü
B : bağlaç	GB: güney-batı yüzü
B: batı yüzü	GD: güney-doğu yüzü
BK: Bilge Kağan Yazıtı	GT: görelilik tümleci
C: cümle	H: hitap
C: cilt	HfT: hedef tümleci
CBE: cümle başı eki / edatı	HT: hâl tümleci
CSE: cümle sonu eki / edatı	İ: isim
çev.: çeviren	İC: iç cümle
ÇT: çıkma tümleci	İİT: ilgi tümleci
	İYC: isim yan cümlesi

KrşT: karşıtlık tümleci	T(2.): Tonyukuk ikinci taş
KT: Köl Tigin Yazıtı	T: Tonyukuk Yazıtı
KyT: kıyaslama tümleci	TC: temel cümle
MT: miktar tümleci	TDK: Türk Dil Kurumu
N: nesne	VsT: vasıta tümleci
OY: Orhun Yazıtları	VT: varma tümleci
Ö: özne	Y: yüklem
SıT: sınırlandırma tümleci	Yay.: yayınları
SrT: sıralama tümleci	YC: yan cümle
ST: sebep tümleci	YöT: yönelme tümleci
ŞT: şart tümleci	YT: yer tümleci
T(1.): Tonyukuk birinci taş	ZT: zaman tümleci

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (2003). *En Eski Türkçenin İzlerinde, Following the Traces of Ore-Turkic*, İstanbul: Multilingual Yay.
- ALYILMAZ, Cengiz (1994), *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fak. Yay.
- ALYILMAZ, Cengiz (2005), *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara: Kurmay Yay.
- ALYILMAZ, Semra (2015), "Türkçenin Söz Diziminde Seslenmeler ve Seslenme Öbekler", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 54, Erzurum, 21-50.
- AYDIN, Erhan (2020), *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, 3. Baskı, İstanbul: Kronik Yayınları.
- AYDIN, İlker (2004), "Türkçede Yan Tümce Türleri ve İşlevleri", *TÖMER Dil Dergisi*, S. 126, Ankara, 29-55.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2005), *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BATUR, Zekerya; YILDIRIM, Gülbike (2013), "Orhun Yazıtlarında Anlama ve Anlatma Becerileri", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/4 Spring*, 313-333.
- DAŞDEMİR, Muharrem (2015), *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi*, Erzurum: Fenomen Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2008), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, (6. bs.) Ankara: Akçağ Yay.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2009), "Kelime Grubundan Cümleye", *İstanbul Kültür Üniv. Uluslararası Türk Edebiyatı Kongresi: Türkçe'nin Söz Dizimi ve Türk Edebiyatında Üslup Arayışları*, 27-28 Ağustos 2007, 169-175.
- ERGİN, Muharrem (2000), *Orhun Abideleri*, (26. bs.), İstanbul: Boğaziçi Yay.
- GABAİN, A.V. (2007), *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1992), *Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin Formanlarının Enformatif Değerleri ve Bu Değerlerin İhtiyaç Hâlinde Bu Dilin Gelişimine Muhtemel Etkileri*, Erzurum.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (2010), "STT'de İşaretsiz (/Ø/ Görev Ögeleri Üzerine", *Türkçenin Derin Yapısı*, (haz.: Cengiz Alyılmaz, Osman Mert), Ankara: Belen Yayıncılık, 275-279.

- HUNUTLU, Ümit (2015). Köktürk ve Uygur Türkçesinde Yan Cümleler. Ankara: Gazi Kitabevi.
- KARAAĞAÇ, Günay (2009), *Türkçenin Söz Dizimi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- KARAHAN, Leyla (2010), *Türkçede Söz Dizimi*, (15. bs.), Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAHAN, Leyla (2000), "Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine", *Türk Dili*, S. 583, Temmuz, 16-24.
- KORKMAZ, Zeynep (2005), "Yazılı Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçenin Yaşı", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. C. 1. Ankara: TDK Yayınları.
- ORKUN, Hüseyin Namık (2011), *Eski Türk Yazıtları*, (3. bs.), Ankara: TDK Yay.
- ÖLMEZ, Mehmet (2012), *Orhun-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: BilgeSu Yay.
- ÖZKAN, Mustafa, Sevinçli, Veysi (2008), *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, İstanbul: 3F Yayınevi.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1995), "Göktürk Tarihinin Meseleleri", Ankara: *Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yay.*, 115- 116.
- TEKİN, Şinasi (1966), "Uygurcada Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme", *TDAYB 1965*, Ankara: TDK, 35-63.
- TEKİN, Şinasi (1992), "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı, C. II, Dil-Kültür-Sanat*, Ankara: TKAE Yayınları, 69-119.
- TEKİN, Talat (2003a), *Orhun Türkçesi Grameri*, İstanbul: Türk Dili Araştırmaları Dizisi.
- TEKİN, Talat (2003b), *Orhun Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk)*, (3. bs.) İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat Dizisi:1.
- TEKİN, Talat (2010), *Orhun Yazıtları*. (4. bs.), Ankara: TDK Yay.
- TEKİN, Talat, Ölmez, Mehmet (2003), *Türk Dilleri/Giriş*, (2. bs.), İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat Dizisi: 2.
- TEZCAN, Mehmet (2017), "Orhun Yazıtları Diplomatik Bakımdan Hangi Gruba Girer", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(3), 1267-1284.
- TULUM, Mertol (1994), "Orhun Yazıtlarında Birleşik Cümleler ve Baş Cümle ile Yardımcı Cümle İlişkisi", *TDAYB 1990*. Ankara: TDK Yay., 193- 205.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2012), *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*, Bursa: Sentez Yay.
- VARDAR, Berke (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yayınları
- YILDIZ, Hüseyin (2018), "Eski Türk Bengü Taşlarında Paralelizm", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, Özel Sayı 4*, 93-122.